

Το ΠΑ.ΣΟ.Κ. και η κρίση της ελληνικής μεταπολίτευσης

*Donald Sassoon**

Περίληψη

Στο άρθρο αυτό εξετάζονται οι ιστορικές συνθήκες της ανόδου του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία και οι μεταλλαγές της ιδεολογικής και πολιτικής του πρακτικής κατά την οκταετία 1981-1989. Μέσα από τη σύγκριση με την πορεία των άλλων σοσιαλιστικών κομμάτων των μεσογειακών χωρών (κυρίως της Ισπανίας και της Πορτογαλίας), αναδεικνύεται η μοναδικότητα του πολιτικού φαινομένου ΠΑΣΟΚ και του ρόλου του στην ελληνική μεταπολίτευση.

1. Ελλάδα: Πολιτική και Ιστορία πριν το 1974

Η Ελλάδα μοιράζεται σαφώς, μαζί με τις χώρες της Ιβηρικής χερσονήσου, ένα σημαντικά χαμηλότερο δείκτη οικονομικής ανάπτυξης σε σύγκριση με τους περισσότερο ευημερούντες γειτόνους της στη βόρεια και κεντρική Ευρώπη. Και οι τρεις χώρες καθυστέρησαν στην εκβιομηχάνησή τους και, ως εκ τούτου, παρουσίαζαν ένα διευρυμένο αγροτικό τομέα. Στην Ελλάδα, ωστόσο, οι αγροτικές τάξεις είχαν απελευθερωθεί αρκετά νωρίς από το καταπιεστικό σύστημα των γαιοκτημόνων, συγκριτικά με την

* Ο D. Sassoon είναι υφηγητής πολιτικής ιστορίας στο Queen Mary and Westfield College, University of London. Το κείμενο που δημοσιεύουμε εδώ αποτελεί ένα από τα τελευταία κεφάλαια μιας πολύ πρόσφατης εκτεταμένης μελέτης του συγγραφέα – ανέκδοτης ακόμη – με τίτλο *Εκατό Χρόνια Σοσιαλισμού*. Ο τίτλος του πρωτότυπου είναι: «The Greek Allaghi». Οι ελληνικοί τίτλοι και υπότιτλοι ανήκουν στο μεταφραστή με τη σύμφωνη γνώμη του συγγραφέα. Το άρθρο παραχωρήθηκε ευγενικά και κατ' αποκλειστικότητα στο *Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*.

Ισπανία ή την Πορτογαλία. Πράγματι, σ' ό,τι αφορά την ελληνική περίπτωση, η μικρή αγροτική ιδιοκτησία κυριάρχησε ήδη το 19ο αιώνα, όπως λ.χ. στη Δανία ή τη Γαλλία¹. Λατιφούντια εμφανίστηκαν μόνο όταν η Ελλάδα προσάρτησε τη Θεσσαλία και στην ουσία διατηρήθηκαν μέχρι τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις του 1917, όταν καταργήθηκε ανεπίστρεπτα πλέον η μεγάλη έγγειος ιδιοκτησία². Το αποτέλεσμα ήταν η Ελλάδα να είναι η μόνη χώρα στα Βαλκάνια χωρίς ένα αγροτικό κίνημα ή αγροτικό κόμμα.

Την εποχή που το αγροτικό κόμμα του Α. Stamboliski κατελάμβανε την εξουσία στη Βουλγαρία, στη βάση ενός αντιολιγαρχικού και λαϊκιστικού προγράμματος³, οι Έλληνες αγρότες εμπλέκονταν, από τους προύχοντες (notables) και τους πολιτικούς τους, σε μια διαμάχη εντελώς ξένη προς τις ανάγκες τους: ήταν ο λεγόμενος *διχασμός* μεταξύ της Μοναρχίας και των φιλελεύθερων αστικών (urban) τάξεων (μια διένεξη η οποία θα βρει λύση μόνο στη μεταπολίτευση)⁴. Ο ελληνικός εμφύλιος (1944-49) είχε λίγα κοινά στοιχεία με τον αντίστοιχο ισπανικό, του οποίου τα αίτια ανάγονται στην καθυστέρηση της αγροτικής μεταρρύθμισης και όχι, όπως στην ελληνική περίπτωση, σε μία διεθνή διένεξη⁵. Οι Έλληνες, όντας μέλη της Ορθόδοξης Εκκλησίας, δε συμμερίζονταν τις καθολικές αξίες και, άρα, το φιλο-δυτικό προσανατολισμό των άλλων νοτιο-Ευρωπαίων εταίρων τους. Σ' αντίθεση με την Πορτογαλία και την Ισπανία, η σύγχρονη Ελλάδα, ποτέ δεν ηγήθηκε μιας Αυτοκρατορίας. Το αντίθετο ακριβώς: μέχρι και το 19ο αιώνα ήταν μια περιφέρεια υποταγμένη στην οθωμανική κυριαρχία. Η τουρκική διακυβέρνηση ήταν σχετικά ανεκτική στο ότι για παράδειγμα δεν επέβαλλε πολιτικούς ή θρησκευτικούς κανόνες στους Έλληνες υπηκόους. Αυτό που ήθελε μόνο η τουρκική εξουσία ήταν υπακοή, φόρους και συνδρομή στην κατάρτιση στρατιωτικών σωμάτων.

Αυτό ήταν αρκετό στο να προκαλέσει μια διάχυτη υποψία της πολιτικής εξουσίας, η οποία οδήγησε τους Έλληνες αγρότες και χειροτέχνες (artisans) σε αναζήτηση προστασίας από εκείνους τους πολιτικούς και γραφειοκράτες, που είχαν μια προνομιακού τύπου πρόσβαση στην πολιτική εξουσία. Αυτός ο προσωπικός δεσμός μεταξύ οικογενειακά προσανατολισμένων υποτελών ομάδων και ελληνικής καταγωγής πολιτικών διαμεσολαβητών, αναπτύχθηκε παραπέρα, όταν η Ελλάδα έγινε ανεξάρτητο κράτος, το 1830. Η πολιτική ζωή κυριαρχήθηκε από ένα ιδιαίτερα ισχυρό προσωπικό στοιχείο, βασισμένο πάνω στο δεσμό πάτρωνας-πολιτικός και πελάτης-ψηφοφόρος: το λεγόμενο σύστημα του *ρουσφετιού* (ευννοιοκρατία)⁶. Η πολιτική ήταν ένα αναγκαίο κακό,

ένας μηχανισμός αυτοάμυνας που χρησιμοποιείτο για να επιδοκιμάσει ένα παραδοσιακό τρόπο ζωής. Δεν ήταν ένα εργαλείο χειραφέτησης⁷. Πελατειακές σχέσεις και σχέσεις πατρωνείας ήταν κοινός τόπος. Κανένα σοβαρό σοσιαλιστικό κόμμα δεν αναδύθηκε. Μεταξύ των δύο πολέμων η βασική πολιτική διαχωριστική γραμμή στην Ελλάδα ήταν μεταξύ των οπαδών του Ελευθερίου Βενιζέλου –του Κρήτα φιλελεύθερου πολιτικού που κυριάρχησε στην πολιτική σκηνή από το 1910, όταν έγινε πρωθυπουργός, έως το θάνατό του το 1936– και των δυνάμεων της Μοναρχίας.

Οι εκλογές του 1956 έφεραν σε αδιέξοδο Μοναρχικούς και Βενιζελικούς (οι οποίοι ήταν, κατά κάποιο τρόπο, η ελληνική εκδοχή ενός σύγχρονου φιλελεύθερου αστικού κόμματος). Ο Βασιλιάς Γεώργιος ο Β΄ ζήτησε από έναν ισχυρό στρατιωτικό, τον Ιωάννη Μεταξά, να παρέμβει. Ήταν μια κλασική περίπτωση βασιλικής γραφειοκρατικής δικτατορίας, πολύ πιο κοντά σ' αυτές των άλλων βαλκανικών κρατών (Βουλγαρία, Γιουγκοσλαβία, Ρουμανία), παρά των αυταρχικών καθεστώτων της Ισπανίας και Πορτογαλίας⁸.

Ο Β΄ παγκόσμιος πόλεμος και ο εμφύλιος επέφεραν σημαντική ανάμειξη του ξένου παράγοντα στην ελληνική πολιτική και προσέδεσαν σταθερά την Ελλάδα στο άρμα της Δύσης (παραχώρηση της βρετανικής ηγεμονίας στην αμερικανική το 1947 με το δόγμα Truman). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η Ελλάδα να μην υιοθετήσει τις προστατευτικές πολιτικές της Ισπανίας και Πορτογαλίας και η οικονομική της ανάπτυξη να είναι βαθιά εξαρτημένη από τις δυτικές οικονομίες. Η υποτίμηση του 1953 είχε δείξει καθαρά, ότι η κυβέρνηση επιθυμούσε να εμποδίσει το ιθνηρικό πρότυπο εκβιομηχάνισης, υπό τη προστασία των δασμών κι ενός υπερτιμημένου νομίσματος⁹.

Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1950, η παραγωγικότητα στη γεωργία παρέμεινε χαμηλή. Ο τομέας των υπηρεσιών ήταν εξαιρετικά διογκωμένος, ενώ ο βιομηχανικός κλάδος ήταν ανίκανος ν' απορροφήσει την πλεονάζουσα αγροτική δύναμη. Ενώ η εργατική τάξη μετανάστευε, το κεφάλαιο αναζητούσε εξόδους διαφυγής από τη φορολογία στο ναυτιλιακό κεφάλαιο και σε άλλες οικονομικές δραστηριότητες, που το κράτος δεν μπορούσε να ελέγξει¹⁰. Το 90% των αποταμιεύσεων της χώρας ήταν συγκεντρωμένο στις δύο κύριες Τράπεζες (η μια εκ των οποίων, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδας, ήταν ιδιοκτησία του κράτους). Οι Τράπεζες απέτυχαν στη χρησιμοποίηση αυτής της οικονομικής εξουσίας προς όφελος του εργοστασιακού τομέα, προτιμώντας αντίθετα να επενδύουν στον εμπορικό τομέα, καθώς και σ' αυτόν

της κατοικίας, όπου τα κέρδη ήταν υψηλότερα¹¹. Σ' αντίθεση με την Ισπανία και την Πορτογαλία της δεκαετίας του 1950, η Ελλάδα προσπάθησε να δημιουργήσει κίνητρα για το ξένο κεφάλαιο. Εντούτοις μόλις μετά το 1960 ξένες εταιρείες άρχισαν να επενδύουν στην Ελλάδα, σε υπολογίσιμα ποσοτικά μεγέθη¹². Χάρη στο ξένο κεφάλαιο, από το 1962 ο βιομηχανικός τομέας συνέβαλε περισσότερο από τον αγροτικό στη συγκρότηση του Α.Ε.Π.

Έτσι, η Ελλάδα απέκτησε ένα εργοστασιακό κλάδο τεχνολογικά ανεπτυγμένο και ελεγχόμενο από ξένους, ειδικά στη σιδηρουργία και τις χημικές βιομηχανίες. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960, το ποσοστό του ξένου κεφαλαίου επί του Α.Ε.Π. αυξήθηκε. Το μέσο ποσοστό ανάπτυξης αυτή τη δεκαετία ήταν πολύ υψηλότερο από τον αντίστοιχο του ΟΟΣΑ. Το μέγεθος ανάπτυξης το 1961 και 1963 ήταν πάνω από 10% του Α.Ε.Π.¹³. Ωστόσο, όπως ακριβώς και στις υπό-ανάπτυξη χώρες (developing countries), ο δεσμός μεταξύ του βιομηχανικού και των υπόλοιπων τομέων της οικονομίας ήταν πολύ ασθενής. Η ταχεία ανάπτυξη της δεκαετίας του '60 είχε ευεργετικά αποτελέσματα στο κέντρο, αλλά όχι και στην περιφέρεια της χώρας. Αυτό προκάλεσε μαζικές μετακινήσεις από την επαρχία στις πόλεις, ειδικά στην Αθήνα και Θεσσαλονίκη. Έτσι, λίγοι ήταν αυτοί που παρέμειναν απασχολημένοι στο γεωργικό και χειροτεχνικό τομέα, ενώ τα όποια εισοδήματα μεταφέρονταν εκτός χώρας¹⁴.

Προκύπτει συνεπώς, ότι η εξάρτηση ήταν ένα θεμελιακό χαρακτηριστικό της ελληνικής ανάπτυξης. Μέχρι το 1957 η αμερικανική βοήθεια κάλυπτε πάνω από τα 3/4 του ελλείματος του προϋπολογισμού¹⁵. Ωστόσο, η Ελλάδα, το ίδιο όπως η Πορτογαλία και η Ισπανία, απολάμβανε δύο κοινά οικονομικά χαρακτηριστικά, τα οποία ήταν ευεργετικά για το ισοζύγιο πληρωμών: αναφερόμαστε εδώ στα εμβάσματα των μεταναστών, καθώς και τα εισοδήματα που προέκυπταν από την αυξημένη τουριστική κίνηση¹⁶.

Η βασική ιδιαιτερότητα της ελληνικής οικονομίας ήταν ότι ο κύριος «καπιταλιστικός» της τομέας αποτελούνταν από θαλάσσιες μεταφορές, που εδράζονταν εκτός της εθνικής επικράτειας. Το γεγονός αυτό, αν και έκανε πάμπλουτους τους Έλληνες πλοιοκτήτες, εντούτοις πολύ λίγο ωφελούσε τη χώρα. Η δύναμη που παρουσιάζουν, σε πολιτικό επίπεδο, τα ελληνικά lobbies στην Αμερική και την Αυστραλία, θα μπορούσε να θεωρηθεί αντανάκλαση αυτής της οικονομικής εξουσίας.

Η εξάρτηση της Ελλάδας δεν ήταν μόνο οικονομική, όπως με

την περίπτωση της Πορτογαλίας και της Ισπανίας. Η Ελλάδα ήταν και πολιτικά εξαρτημένη από την Αμερική, σ' ένα βαθμό που δεν έχει προηγούμενο για δυτικο-ευρωπαϊκή χώρα. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 ήταν τόσο κραυγαλέα η αμερικανική επέμβαση στις εσωτερικές υποθέσεις της Ελλάδας, ώστε οι Αμερικανοί δε δίστασαν να παρέμβουν ανοιχτά πάνω στο ζήτημα της εκλογικής μεταρρύθμισης και απείλησαν, με επιτυχία, ότι θα σταματήσουν την οικονομική βοήθεια, αν οι Έλληνες δε συμμορφώνονταν με τις αμερικανικές απαιτήσεις¹⁷. Το επιθυμητό αποτέλεσμα ήταν ότι η ΕΔΑ –η αριστερή ομπρέλλα που καλύπτονταν το ΚΚΕ κατά τον εκλογικό αγώνα– παρόλο που κέρδισε το 9,6% των ψήφων το 1952, δεν κατάφερε να κερδίσει κάποια έδρα στη Βουλή, εφόσον δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις του εκλογικού νόμου. Το ότι κατά τη διάρκεια του '50 και του '60 η Ελλάδα ήταν όντως ένας πελάτης της Αμερικής, αυτό δεν αμφισβητείτο από τη πλειοψηφία των Ελλήνων. Ακόμα και ο διορισθείς Αμερικανός πρεσβευτής Robert Keely, κατά τη διάρκεια δηλώσεών του τον Ιούλιο του 1985, παραδέχθηκε ότι οι σχέσεις Ελλάδας-Αμερικής ήταν σχέσεις πάτρωνα προς πελάτη, για είκοσι ολόκληρα χρόνια μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο¹⁸.

Τη δεκαετία του '50 στην ελληνική πολιτική δέσποζε το δεξιό συντηρητικό κόμμα της ΕΡΕ (Ελληνική Ριζοσπαστική Ένωση). Η ηγεμονία της ωστόσο, κλονίστηκε στις αρχές του '60, όχι από την ΕΔΑ, αλλά από την «Ένωση Κέντρου» του χαρισματικού πολιτικού Γεωργίου Παπανδρέου, η οποία και κέρδισε τις εκλογές του 1964. Ήταν τότε που άρχισε να ξεχωρίζει ο ακόμα πιο χαρισματικός από αυτόν, ο γιος του Ανδρέας, ως ηγέτης της αριστερής τάσης του κόμματος, με έντονες τροτσκιστικές αποχρώσεις. Εξέχων οικονομολόγος και με σπουδές στην Αμερική, ο Ανδρέας Παπανδρέου καλλιέργησε μια εξισωτική και υπέρ της ανάπτυξης ιδεολογία, ενώ άρχισε ν' αποκαλεί τον εαυτό του σοσιαλιστή, μόλις μετά το πραξικόπημα των Συνταγματαρχών το 1967. Το 1962 διακήρυξε ριζοσπαστικές οικονομικές μεταρρυθμίσεις, έχοντας ως στόχο να καταστήσει ικανή την Ελλάδα για μια αυτοδύναμη ανάπτυξη, αποφεύγοντας έτσι τη στενότητα στην αγορά εργασίας¹⁹.

Η «Ένωση Κέντρου» του Παπανδρέου κέρδισε τις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1964, σ' ένα τοπίο που διευκολύνθηκε από την ΕΔΑ, η οποία και έχασε σημαντικά ποσοστά, σε 20 εκλογικές περιφέρειες. Το σύνθημα της «Ένωσης Κέντρου» που εξαγρίωσε ιδιαίτερα το στρατό, ήταν ότι «Ο Στρατός ανήκει στο Έθνος», το οποίο εξυπνοούσε ότι θάπρεπε να ελέγχεται από το Κοινοβού-

λιο κι όχι από τη Μοναρχία²⁰. Η σύγκρουση που ακολούθησε μεταξύ του μετριοπαθούς εκσυγχρονιστικού κόμματος του Γ. Παπανδρέου και του συντηρητικού καθεστώτος που προστατευόταν από το στρατό και τη Μοναρχία, ήταν εξαιρετικά όμοια με τη μεγάλη σύγκρουση μεταξύ βενιζελικών και φιλο-μοναρχικών κατά τη διάρκεια του '30²¹. Και στις δύο περιπτώσεις το αποτέλεσμα ήταν μια δικτατορία.

Το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1967 δεν έγινε για να εμποδίσει μια αγροτική μεταρρύθμιση (όπως στην Ισπανία το 1936), ή για να σταματήσει την άνοδο του κομμουνισμού, ακόμα και της σοσιαλδημοκρατίας. Στον έξω κόσμο, βέβαια, οι Συνταγματάρχες εξήγησαν ότι ήθελαν να σώσουν την Ελλάδα από τον ολοκληρωτικό κομμουνισμό – μια δικαιολογία, εξάλλου, η οποία προβαλλόταν από όλα τα δεξιού τύπου πραξικοπήματα, σ' ολόκληρο τον κόσμο. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, οι δικτάτορες ήθελαν να εμποδίσουν την άσκηση κοινοβουλευτικού ελέγχου πάνω στο Υπουργείο Εθνικής Άμυνας. Μεταξύ 1964 και 1967, το μοναρχικό κατεστημένο προσπάθησε να σταματήσει το Γ. Παπανδρέου, χρησιμοποιώντας κάθε μέσο και συνθλίβοντας το κοινοβουλευτισμό. Οι Συνταγματάρχες δεν άντεχαν πλέον άλλες αναβολές και αποφάσισαν να επέμβουν οι ίδιοι. Έτσι, το ελληνικό *coup*, ήταν ένα είδος συντεχνιακής αυτο-άμυνας, όπου μια απειλούμενη ομάδα πίεσης αναγκάστηκε να καταφύγει στη χρήση της βίας, προκειμένου να σταματήσει τον εκσυγχρονισμό από ένα ρεφορμιστικά προσανατολισμένο «αστικό» κόμμα. Μ' άλλα λόγια, η χούντα, γενικά μιλώντας, στόχευε στο να μπλοκάρει τα αιτήματα εκδημοκρατισμού του θεσμικού πλαισίου, έτσι όπως προωθούνταν από το κόμμα του Γ. Παπανδρέου. Όπως έγραψε ο Ν. Μουζέλης: «... οι Έλληνες Συνταγματάρχες επενέβησαν ρητά “από τα πάνω”, όχι για να υπερασπίσουν τη χώρα τους από το μαρξισμό, αλλά για να υπερασπίσουν το ρόλο τους μέσα στο κράτος». ²² Τα συμφέροντα της μεσαίας και ανώτερης τάξης δεν ήταν σε κίνδυνο, όπως φαίνονταν να είναι στην Ισπανία κατά τη διάρκεια των ημερών των Ρεπουμπλικάνων. Ούτε και υπήρχε ένα κάποιο αδιέξοδο, όπως στην Ιταλία το 1922, μεταξύ συντηρητικών και σοσιαλιστών, ή στη Γερμανία και την Αυστρία του '30. Στην Ελλάδα, κατά κάποιο τρόπο, υπήρξε αυτός ο αποπροσανατολισμός μεταξύ φιλελεύθερων και συντηρητικών, ενώ οι Συνταγματάρχες ποτέ δεν κατάφεραν να πετύχουν εκείνο το είδος της λαϊκής στήριξης, που απολάμβαναν ο Franco ή ο Salazar κατά καιρούς.

Οι ηγέτες της χούντας ήταν δεύτερης κλάσης λειτουργοί:

συνταγματάρχες οι Γ. Παπαδόπουλος και Ν. Μακαρέζος, ταξίαρχος ο Σ. Πατακός. Ο πρώτος ήταν και ο πιο ισχυρός γι' αυτό και έτυχε πολλών μεταθέσεων από τις κυβερνήσεις Παπανδρέου το '60. Ως σκοπό της «επανάστασης» –όπως αυτοί είχαν την απαίτηση να την αποκαλούν– η χούντα έθεσε τη δημιουργία μιας νέας δημοκρατίας, ενός νέου ανθρώπου εμποτισμένου από την ελληνο-Χριστιανική ιδέα του *Πατρίς-Θρησκεία-Οικογένεια*, η οποία είχε εγκαταλειφθεί από τις προηγούμενες κυβερνήσεις²³. Συνεπώς, η χούντα, χρησιμοποίησε τη κατεστημένη γλώσσα των συντηρητικών. Ακόμα και ο Κ. Καραμανλής, τον Ιανουάριο του 1981, μετά την αποκατάσταση της δημοκρατίας, μιλώντας στην ελληνική κοινότητα στην Αυστραλία, αισθάνθηκε την ανάγκη να επαναλάβει αυτό το παραδοσιακό μήνυμα: «Το Έθνος και η Ορθοδοξία έγιναν στην Ελλάδα πραγματικά συνώνυμες έννοιες, οι οποίες και από κοινού συγκροτούν τον ελληνο-χριστιανικό πολιτισμό μας»²⁴.

Το λαϊκό έρεισμα των συνταγματαρχών ήταν ανύπαρκτο. Η χούντα δεν ανέπτυξε τα παραδοσιακά συναινετικά δίκτυα της πολιτικής πελατείας, ούτε και υποστηριζόταν από κοινοβουλευτικά κόμματα, την παραδοσιακή δεξιά ή το Βασιλιά²⁵. Η χλιαρή συμπεριφορά της ήταν μάλλον ενοχλητική για την εξεζητημένη μεσαία τάξη της Αθήνας. Πολλοί πίστευαν ότι το καθεστώς της προήλθε από μια κάθετη εντολή της CIA και του Πενταγώνου, ή ότι, τουλάχιστον, ήταν ελεγχόμενο από την Αμερική. Η άποψη αυτή δεν περιοριζόταν μόνο στην αριστερά. Ήταν επίσης ευρέως αποδεκτή μέσα στη συντηρητική ελληνική γραφειοκρατία²⁶. Οι συνταγματάρχες υποστηρίχτηκαν μόνο από μερικά οργανωμένα συμφέροντα –όπως λ.χ. από την Ένωση Ελλήνων Πλοιοκτητών– αλλά και πάλι αυτό έγινε για ευκαιριακούς λόγους.

Μικρή ήταν η οργανωμένη αντίσταση κατά του καθεστώτος. Το Κομμουνιστικό Κόμμα (ΚΚΕ) ήταν διαιρεμένο σε «ευρωκομμουνιστές» και «ορθόδοξους» φιλο-σοβιετικούς. Τελικά επήλθε η ρήξη τον Αύγουστο του 1968, με αφορμή τη σοβιετική εισβολή στη Τσεχοσλοβακία, όταν ο γγ. του ΚΚΕ Κ. Κολιγιάννης και το γραφείο του εξωτερικού στο Βουκουρέστι απέπεμψαν τους μεταρρυθμιστές, οι οποίοι και είχαν την πλειοψηφία στη ΚΕ του κόμματος σε παρανομία στην Αθήνα. Οι διεγραμμένοι συγκρότησαν το ΚΚΕ εσωτερικού. Τον ίδιο χρόνο, ο Α. Παπανδρέου σχημάτισε το ΠΑΚ, αλλά ποτέ δεν απείλησε το καθεστώς, του οποίου ο κατασταλτικός μηχανισμός ήταν πάντα υπό έλεγχό του. Υπήρξαν περιπτώσεις όπου ο μη λαϊκός χαρακτήρας της χούντας γινόταν έκδηλος, όπως για παράδειγμα η ευκαιρία που έδωσε σε

μισό εκατομμύριο Αθηναίους η κηδεία του Γ. Παπανδρέου, οι οποίοι και εκδήλωσαν τη διαμαρτυρία τους στο καθεστώς. Πάντως, οι συνταγματάρχες, έγιναν μάρτυρες κι άλλων προκλήσεων, όπως μια συνομωσία από το Βασιλιά, η οποία και οδήγησε στο να εξοριστεί, καθώς και η φοιτητική εξέγερση του Πολυτεχνείου στις 16-17 Νοέμβρη 1973, η οποία σφραγίστηκε με πολλούς νεκρούς και τραυματίες.

Η οικονομική πολιτική της χούντας δεν διέφερε απ' αυτή των προκατόχων τους²⁷. Ωστόσο, καθιστώντας παράνομες τις απεργίες, η χούντα διαβεβαίωσε ότι οι πραγματικοί μισθοί θα συγκρατηθούν. Η γεωργία ήταν σε κρίση, καθώς η ΕΟΚ διέκοψε μια σειρά συμφωνιών και διαπραγματεύσεων με την Ελλάδα²⁸. Αυτό εξηγεί τη δυσαρέσκεια πολλών εργατών και αγροτών ενάντια στο καθεστώς.

Παρόλο που η οικονομική ανάπτυξη του '60 ήταν αρκετά ικανοποιητική έτσι που έδινε τη δυνατότητα στους συνταγματάρχες να διεκδικήσουν κάποια μερίδια επιτυχίας, ωστόσο οι ίδιοι δεν είχαν τα πολιτικά μέσα να διατηρήσουν και να επιμηκύνουν αυτό το οικονομικό boom. Η πετρελαϊκή κρίση, αναλογικά, έπληξε περισσότερο την Ελλάδα από άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Πριν το 1973, ο πληθωρισμός στην Ελλάδα ήταν χαμηλότερος από το μέσο όρο των χωρών του ΟΟΣΑ. Η άνοδος του μετά το 1973, οφειλόταν κυρίως στην αύξηση της τιμής του πετρελαίου²⁹.

Οι δυσκολίες που αντιμετώπιζε η χούντα εκδηλώθηκαν τον Ιούλιο του 1973 –πριν τον αντίκτυπο της πετρελαϊκής κρίσης– όταν ο Παπαδόπουλος, καταργώντας τη Μοναρχία και παραγκωνίζοντας τον Πατακό και Μακαρέζο από την εξουσία, εκλέχτηκε Πρόεδρος. Λίγους μήνες αργότερα, το Νοέμβριο του 1973, ανατράπηκε με τη σειρά του από ένα άλλο μέλος της στρατιωτικής χούντας, τον αντισυνταγματάρχη Δ. Ιωαννίδη. Η θέση της χούντας αδυνάτησε περαιτέρω όταν ο R. Nixon και ο S. Agnew –ο Ελληνο-Αμερικανός Αντιπρόεδρος της Αμερικής– βρέθηκαν οι ίδιοι σε εξαιρετικές δυσκολίες. Ο Agnew αναγκάστηκε να παραιτηθεί το 1973, μετά από αποκαλύψεις που είχαν να κάνουν με φοροδιαφυγή, διαφθορές και εκβιασμούς, ενώ ο Nixon ήταν αναγκασμένος να υπεραμυνθεί του εαυτού του καθότι εμπλεκόμενος στο σκάνδαλο *Watergate*.

Μια απελπισμένη προσπάθεια έγινε προκειμένου η χούντα να κερδίσει σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής ότι έχανε αλλού. Το 1974 το καθεστώς προσπάθησε να εξαναγκάσει την ένωση³⁰ μεταξύ Κύπρου και Ελλάδας, τοποθετώντας έναν ακραίο εθνικιστή και, πιθανά, ψυχοπαθή, το Νίκο Σαμψών, επικεφαλής του νησιού.

Από την άποψη της τουρκο-κυπριακής μειονότητας, και όπως παρατήρησε ο ηγέτης της Rauf Denktash, αυτή η πράξη ήταν απαράδεκτη και ισοδυναμούσε με το να δουν οι Ισραηλινοί ως Πρόεδρό τους τον Adolf Hitler. Τον Ιούλιο του 1974, η Τουρκία, χωρίς πιέσεις από την Αμερική –που ακόμα δεν είχε απεμπλακεί από το Βιετνάμ– αποβίβασε στρατεύματα στο νησί και εγκατέστησε στρατιωτικές βάσεις στη βόρεια και δυτική Κύπρο³¹.

Η αποτυχία της κυπριακής υπόθεσης γκρέμισε ακόμη και τη λίγη αξιοπιστία του καθεστώτος. Έτσι, τμήματα-κλειδιά μέσα στο στρατιωτικό μηχανισμό παραδέχθηκαν ότι δεν υπάρχει άλλη εναλλακτική λύση από το να καλέσουν το Κ. Καραμανλή από το Παρίσι, για τη πραγματοποίηση μιας ομαλής μετάβασης της χώρας πάλι στη δημοκρατία. Μάλιστα, έλπιζαν ότι το οιονεί δημοκρατικό καθεστώς που υπήρχε πριν το 1967, θα μπορούσε να επαναποκατασταθεί.

Ο Κ. Καραμανλής βέβαια επέστρεψε, αλλά δεν μπορούσε να επαναληφθεί η κατάσταση που επικρατούσε πριν το 1967. Αποκαταστάθηκε μια αυθεντική δημοκρατία. Νομιμοποιήθηκε το ΚΚΕ και οι κομμουνιστές πλέον έπαψαν να διώκονται. Η Μοναρχία – που τόσες και τόσες αντι-δημοκρατικές στάσεις εξέθρεψε στην παρεία του αιώνα– καταργήθηκε μετά από δημοψήφισμα³². Μια τέτοιου είδους μετάβαση στη Δυτική Ευρώπη ήταν η πρώτη, από τότε που η Ιταλία έγινε δημοκρατική το 1946.

Στην Πορτογαλία, η μεταβατική κυβέρνηση απαρτίζονταν από όλες τις δημοκρατικές δυνάμεις. Στην Ισπανία, η κυβέρνηση προσπάθησε να επιτύχει ένα βαθμό συνεννόησης με την αριστερά. Ωστόσο, στην Ελλάδα, ο Καραμανλής αναζήτησε το μονοπώλιο της μετάβασης. Εκτίμησε το ΠΑΣΟΚ του Παπανδρέου ως τον κύριο κίνδυνο και πιθανά νομιμοποίησε το ΚΚΕ, έχοντας ως στόχο τη διαίρεση της αριστεράς –όπως στην Ισπανία ο Suarez προσπάθησε εσκεμμένα να βοηθήσει το ΚΚΕ. Προσεκτικά, ο Καραμανλής απέκλεισε την αριστερά από τη «κυβέρνηση εθνικής ενότητας», η οποία βασικά απαρτίζονταν από συντηρητικούς και φιλελεύθερους ανταγωνιστές της χούντας³³. Εκλογές έγιναν μόνο μετά πάροδο τεσσάρων ημερών από την επιστροφή του και σε μια προσπάθεια να εμποδίσει τα αντιπολιτευτικά κόμματα να οργανωθούν έγκαιρα. Ο Καραμανλής ανασυγκρότησε με σοφία το παλιό συντηρητικό κόμμα με το νέο όνομα *Νέα Δημοκρατία*³⁴. Επειδή στα ελληνικά *Δημοκρατία* σημαίνει ταυτόχρονα «δημοκρατία» και «ρεπούμπλικα» (republic), το νέο όνομα σηματοδότησε πράγματι μια ουσιαστική τομή σε σχέση με το φιλο-μοναρχικό παρελθόν του Καραμανλή. Ο όρος «Νέα Δημοκρατία» χρησι-

μποιούνταν από το ΚΚΕ από το 1935, υποδηλώνοντας την πολιτική στρατηγική των Λαϊκών Μετώπων. Με το να τον χρησιμοποιήσει ο Καραμανλής, αυτόματα απέκλεισε τη χρήση του από το ΚΚΕ: άλλη μια περίπτωση πολιτικής υποκλοπής³⁵. Στις 6 Δεκεμβρίου 1974 ένα λαϊκό δημοψήφισμα επικύρωσε τη κατάργηση της Βασιλείας, με ποσοστό 68%. Ο Καραμανλής θέσπισε το Σύνταγμα του 1975, το οποίο επιφύλασσε για την εκτελεστική εξουσία εξέχουσα θέση, ειδικά για τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας (θέση που εποφθαλιούσε ο Καραμανλής). Όλα αυτά έλαβαν χώρα δίχως τη συμμετοχή του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ, σ' αντίθεση με την Ισπανία και τη Πορτογαλία, όπου η αριστερά είχε λάβει ενεργά μέρος στη διαδικασία θέσπισης του συνταγματικού χάρτη. Το Σύνταγμα, αναθεωρήθηκε το 1986 από τον Παπανδρέου, στοχεύοντας, στην ίδια πάντα παράδοση ενίσχυσης της εκτελεστικής εξουσίας, για να δώσει περισσότερες εξουσίες στον Πρωθυπουργό³⁶.

2. ΠΑΣΟΚ και εξουσία στη μεταπολίτευση (1974-1990)

Οι εκλογές του 1974 έγιναν με το σύστημα της «ενισχυμένης» αναλογικής, όπου οφελούνταν τα κόμματα με ποσοστό ψήφων πάνω από 17%, κερδίζοντας μεγαλύτερο αριθμό εδρών. Έτσι η ΝΔ του Καραμανλή με 54,4% απολάμβανε τα 3/4 των εδρών στο Κοινοβούλιο (219 έδρες σε σύνολο 300). Το παλιό κεντρικό κόμμα, η Ένωση Κέντρου³⁷, με ηγέτη τον άχρωμο Γ. Μαύρο, συγχωνεύθηκε με άλλους μικρότερους σχηματισμούς, τις Νέες Δυνάμεις, ονομάστηκε ΕΚΝΔ κερδίζοντας 20% και 60 έδρες. Το ΠΑΣΟΚ του Παπανδρέου πέτυχε μόλις 13,6% και 13 έδρες, ενώ η *Ενωμένη Αριστερά*³⁸, που άθροιζε ΚΚΕ και ΚΚΕεσ. καθώς και άλλα κομμάτια της αριστεράς, πέτυχε μόλις ένα 9,5% και 8 έδρες.

Το ΚΚΕ, παρά τα ζοφερά εκλογικά αποτελέσματα, δεν ήταν εξ ολοκλήρου δυσαρεστημένο. Έπειτα, δεν στόχευε στην εξουσία. Ο άμεσος στόχος του ήταν να κερδίσει την ηγεμονία στη κομμουνιστογενή αριστερά από το ΚΚΕεσ. Και το πέτυχε καθαρά το 1977, όταν τα δύο κόμματα κατέβηκαν χωριστά στις εκλογές. Σ' αντίθεση με το ΚΚΠ (πορτογαλικό) και ΚΚΙ (ισπανικό), που πάντα προσπαθούσαν να καταχωρηθούν στους κυβερνητικούς συνασπισμούς, ο γενικός στόχος του ΚΚΕ ήταν η παγιοποίησή του ως εκπροσώπου της ριζοσπαστικής αριστεράς. Το ΚΚΕ ήταν εξολο-

κλήρου ένα κόμμα αντιπολίτευσης. Η προσπάθειά του να πετύχει μια συνεννόηση με το ΠΑΣΟΚ ήταν καθαρά προπαγανδιστικού χαρακτήρα. Αλλά το ΚΚΕ και το ΠΑΣΟΚ είχαν, επιφανειακά, πολλά κοινά στοιχεία: όπως το ΠΑΣΟΚ, το ΚΚΕ ήταν κατά του ΝΑΤΟ, σκληρός αντίπαλος της ΕΟΚ και ως το βάθος ενάντια των ΗΠΑ³⁹. Και τα δύο τα κόμματα επιζητούσαν ένα περιεκτικό κοινωνικό κράτος και την εθνικοποίηση των σημαντικότερων κλάδων της κοινωνικής οικονομίας. Πραγματική συνεργασία, ωστόσο, ποτέ δεν ήταν στις κάρτες του πολιτικού παιχνιδιού. Το ΚΚΕ δεν επιθυμούσε να δέσει την τύχη του με το ΠΑΣΟΚ. Ο μακρόπνοος στόχος του ήταν η προσέγγιση των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ, που βασιζόταν στη πεποίθηση ότι ένα τέτοιο κόμμα, στηριγμένο σε μια χαρισματική ηγεσία δεν θα μπορούσε να διατηρηθεί στην εξουσία, όπως το ΚΚΕ που, εξάλλου, επέζησε από ένα εμφύλιο πόλεμο, από χρόνια δίωξης, καταστολής και δικτατορίας.

Παρόμοια, ο Παπανδρέου, δεν είχε κανένα συμφέρον να συνδέσει το ανερχόμενο πολιτικό του άστρο με μια οργάνωση της οποίας την έξοδο από το περιθώριο την έβλεπε απίθανη. Η βασική του εκτίμηση ήταν πως ένας νέος άνθρωπος καθοδηγούσε ένα νέο κόμμα. Δεν υπέφερε από κανένα αρνητικό βάρος του παρελθόντος και των αναμνήσεων του εμφυλίου. Εδώ ο Παπανδρέου μπορεί να εξισωθεί με το Felipe Gonzalez. Κανένας από τους δύο ηγέτες δεν επιθυμούσε να ξανανοίξει τις ελάχιστα επουλωμένες πληγές των εμφυλίων πολέμων. Και οι δύο ήταν «νέοι» άνδρες, αν και ο Παπανδρέου δεν ήταν και τόσο νέος συγκριτικά με το κόμμα του, ενώ ο Gonzalez, ο οποίος ήταν πράγματι νέος και αποφορτισμένος από παρωχημένα ιδεολογήματα, ηγείτο της πιο ιστορικής ισπανικής πολιτικής παράταξης.

Το ΠΑΣΟΚ, από πολλές απόψεις, διέφερε από τα αντίστοιχα κόμματα της Πορτογαλίας και Ισπανίας. Αυτοαποκαλείτο *κίνημα*⁴⁰ κι όχι κόμμα. Ήταν ένα νέο δημιούργημα, κι όχι μια απλή ανασυγκρότηση ενός παλιού σοσιαλιστικού κόμματος, το οποίο, εξάλλου, ποτέ δεν υπήρξε στην Ελλάδα. Το κύριο χαρακτηριστικό του ήταν ένα λεπτό άρωμα εθνικισμού και σοσιαλισμού. Θεώρησε πως η Ελλάδα ανήκε στον Τρίτο Κόσμο και ότι το βασικό θέμα ήταν ο εθνικός αγώνας κατά του ιμπεριαλισμού. Συνακόλουθα, διακήρυττε τη πλήρη αποχώρηση της χώρας από το ΝΑΤΟ και μια χαλαρή συμφωνία με την ΕΟΚ, σ' αντίθεση με την αντίληψη του Καραμανλή, που διαπραγματευόταν την είσοδο της Ελλάδας ως πλήρες μέλος της Κοινότητας. Το ΠΑΣΟΚ υποσχέθηκε το περιορισμό των συνθηκών υποτέλειας και εξάρτησης που η χώρα είχε υποπέσει από τη δράση των πολυεθνικών εται-

ριών και των Αμερικανών. Το θεωρητικό και ιδεολογικό υπόβαθρο αυτών των θέσεων ήταν οι νεο-μαρξιστικές θεωρίες της «εξάρτησης», όπως αναλύονταν λ.χ. από τους P. Baran, K. Vergopoulos, A. Emmanuel, S. Amin, P. Sweezy, A. G. Frank, C. W. Mills, H. Magdoff και άλλων, και που συχνά αναπτύσσονταν μέσα στα αμερικανικά Πανεπιστήμια, με μικρή μόνο απήχηση.

Στο βιβλίο του, *Πατερναλιστικός Καπιταλισμός*, ο Παπανδρέου έδειξε ότι ήταν πάρα πολύ οικείος με τις κεντρικές αντιλήψεις της Νέας Αριστεράς του '60. Κανένας άλλος Ευρωπαίος σοσιαλιστής ηγέτης δεν πειραματίστηκε τόσο ανοιχτά σ' αυτό το χώρο. Το βιβλίο τονίζει την παγκοσμιότητα του συστήματος του «πατερναλιστικού καπιταλισμού», αποτελεσματικό από τεχνοκρατική άποψη και έχοντας ως κέντρο το «αμερικανικό μητροπολιτικό κατεστημένο», καθώς και το στρατιωτικό-βιομηχανικό σύμπλεγμα. Η οικονομική ανάπτυξη της περιφέρειας, όπως στην περίπτωση της Ελλάδας, «οδηγείται σε δρόμους οι οποίοι αντανακλούν τις απαιτήσεις της μητρόπολης κι όχι τις δικές της απαιτήσεις»⁴¹. Έτσι, έγραφε ο Παπανδρέου, «Η επανάσταση απαιτεί μια αντιπαράθεση με το κατεστημένο, το οποίο ηγεμονεύεται από τη μητρόπολη. Ταυτίζεται, συνεπώς, με την εθνική απελευθέρωση και θέτει τα πρωτεία του πολιτικού αγώνα σε σχέση με τον οικονομικό αγώνα»⁴².

Τη δεκαετία του '50 ο Παπανδρέου ήταν καθηγητής οικονομικών στο Berkeley της Αμερικής. Επέστρεψε στην Ελλάδα το 1961 καλεσμένος του Καραμανλή, του μελλοντικού δηλαδή αντιπάλου του, που του ζήτησε την οργάνωση ενός ερευνητικού κέντρου στην Αθήνα. Ο Παπανδρέου ξαναγύρισε στην Αμερική το 1968, όταν βγήκε από τη φυλακή που τον είχε κλείσει η χούντα. Βλέπουμε λοιπόν ότι ο «σοσιαλισμός» του συγκροτήθηκε πέρα από την επιρροή της ευρωπαϊκής παράδοσης. Είναι πάρα πολύ δύσκολο να βρεθεί λ.χ. μέσα στην ευρωπαϊκή αριστερά, ακόμα και στην κομμουνιστική ή μεσογειακή εκδοχή της, μια τέτοια εμμονή περί εθνικής κυριαρχίας και απελευθέρωσης, ένας τέτοιος αντι-αμερικανισμός, μια τέτοια απλουστευτική καταγγελία των πολυεθνικών επιχειρήσεων.

Εντούτοις, αν και η δήλωση ότι το «ΠΑΣΟΚ ίσον Παπανδρέου» είναι ορθή⁴³, η ιδιαιτερότητα του ΠΑΣΟΚ δεν έγκειται, κύρια, στη διακεκριμένη πολιτική βιογραφία του ανώτατου ηγέτη του. Η άνοδος του Παπανδρέου στην εξουσία συνέχιζε εκείνη την ελληνική παράδοση συγκρότησης κομμάτων από χαρισματικές προσωπικότητες με οικογενειακή παράδοση στη πολιτική και πρόσβασεις στα στεγανά της εξουσίας. Οι ηγέτες μπορεί να κάνουν

κόμματα, αλλά δεν μπορούν να κατασκευάσουν μεγάλους και με εκλογική επιτυχία σχηματισμούς, πέρα από το λεπτό στρώμα των ιδεολογικών τους καταβολών και ιδιοσυγκρασιών. Για άλλη μια φορά, προκύπτει ότι είναι η ιδιαιτερότητα της δομής της χώρας, η ασθενής κοινωνία των ιδιωτών (civil society), το αδύναμο συνδικαλιστικό κίνημα και η διεθνής της διασύνδεση, που προσφέρουν την πιο αληθοφανή ερμηνεία. Η έκκληση του ΠΑΣΟΚ για εθνική ανεξαρτησία, η εμμονή του για τις συνθήκες εξάρτησης της χώρας, ο αντι-αμερικανισμός του, η λαϊκιστική του έκκληση για πάλη ενάντια στις πολυεθνικές, αντανάκλασε μια πραγματική κατάσταση υπαγωγής, ή, τουλάχιστον, ένα ευρέως διαδεδομένο συναίσθημα μεταξύ των Ελλήνων, σε βαθμό πολύ μεγαλύτερο απ' ό,τι μεταξύ Ισπανών ή Πορτογάλων. Ακόμα κι ο Καραμανλής ανταποκρίθηκε σ' αυτή την κυρίαρχη εθνική συνείδηση του αντι-αμερικανισμού, με το ν' αποσύρει την Ελλάδα από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ, ενώ συνέχιζε ν' αποκαλείται ο «Ευρωπαϊστής της Χώρας»⁴⁴.

Σ' όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, το ζήτημα του ΝΑΤΟ ήταν στενά συναρτώμενο με τον ψυχρό πόλεμο, καθώς και με τις θέσεις που έπρεπε να υιοθετηθούν απέναντι στην ΕΣΣΔ και το θέμα της ύφεσης (detente). Κι αυτό δεν συνέβαινε μόνο στην Ελλάδα, όπου το ΝΑΤΟ είχε εκτιμηθεί ως ένας μηχανισμός υπεράσπισης από τον «πραγματικό» εχθρό, την Τουρκία (επίσης μέλος του ΝΑΤΟ). Όταν η Τουρκία έκανε την εισβολή στη Κύπρο, πολλοί Έλληνες περίμεναν την Αμερική, όχι το ΝΑΤΟ, να παρουσιαστεί ως φιλέλληνας και να πιέσει τη Τουρκία ν' αποσύρει τα στρατεύματά της. Αλλά αυτό δεν συνέβη. Το ΝΑΤΟ απέτυχε να προστατεύσει την Ελλάδα και τους Έλληνες από τους αιώνιους εχθρούς τους.

Ο λεγόμενος ρόλος του «ξένου παράγοντα» και της ανησυχίας για ξένες επεμβάσεις, ήταν βαθιά ριζωμένος στην ελληνική ιστορία. Από τις αρχές του 19ου αιώνα ως τον εμφύλιο, όλα τα ελληνικά πολιτικά κόμματα συνδέονταν με μια μεγάλη δύναμη, τη Ρωσία, τη Βρετανία ή τη Γαλλία (αυτές ήταν οι τρεις δυνάμεις που αποφάσισαν ότι ο πρώτος Βασιλιάς της Ελλάδας θα ήταν ο Βαυαρός Όθωνας). Σε κάθε περίπτωση, πάντα ήλπιζαν ότι έτσι θα προστατεύονταν καλύτερα από την Τουρκία⁴⁵.

Η θέση του Παπανδρέου ότι η Ελλάδα δεν θα πρέπει να πάρει το μέρος κάποιας δυτικής δύναμης, δεν ήταν καινούργια. Μάλιστα θύμιζε μία παρόμοια στάση που υιοθέτησε ο Βενιζέλος μετά το 1922⁴⁶. Στην πραγματικότητα, μεγάλο μέρος από το στελεχικό δυναμικό και τους ψηφοφόρους του ΠΑΣΟΚ προερχόταν από τη

φιλελεύθερη-εθνική παράδοση, η οποία μπορεί να βρεθεί στη γραμμή σύνδεσης Γ. Παπανδρέου και Ε. Βενιζέλου⁴⁷. Η ιδεολογία της μη συμπόρευσης με τη Δύση, ωστόσο, οφείλεται περισσότερο στην ενσωμάτωση της αριστερής κομμουνιστικής ιδεολογίας (η παράδοση της Εθνικής Αντίστασης) στο λόγο και την πρακτική του ΠΑΣΟΚ.

Μετά τη πτώση της χούντας, το κυπριακό ζήτημα έγινε σημαία προπαγάνδας του ΠΑΣΟΚ, σε βαθμό πολύ μεγαλύτερο από ότι στη ΝΔ. Ενόψει των εκλογών του 1981, ο Παπανδρέου εγγυήθηκε την υποστήριξή του στον «αγώνα» του κυπριακού λαού να μειωθούν τα στρατεύματα και να φύγουν οι στρατιωτικές βάσεις⁴⁸.

Ο αντι-αμερικανισμός του Παπανδρέου ήταν πολύ βαθύτερος από μια απλή εθνικο-λαϊκίστικη αντίδραση κατά της Αμερικής, λόγω του ρόλου που έπαιξε για την άνοδο των χουντικών στην εξουσία κ.λπ. Η εμμονή του για την εξάρτηση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού από ξένα κέντρα δύναμης, δεν ήταν καθόλου ένα απλό ιδεολόγημα. Η ιστορία, εξάλλου, της ανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, ήταν στενά συνδεδεμένη με τις ξένες επενδύσεις. Η κοινωνική γεωγραφία της Ελλάδας μοιάζει με πολλές λατινο-αμερικανικές κοινωνίες, με την οξεία αντίθεση του κέντρου της (Αθήνα) και της αγροτικής περιφέρειας. Κατ' ανάλογο τρόπο το ΠΑΣΟΚ, όλο και πιο πολύ έμοιαζε με τα λαϊκίστικα κόμματα της Λατινικής Αμερικής και ειδικά με τον Περονισμό της Αργεντινής, ο οποίος επίσης είχε μια εκουγχρονιστική, αντι-αμερικανική και αντι-καπιταλιστική στάση⁴⁹.

Κατ' αυτό το τρόπο, το ΠΑΣΟΚ συγχώνευσε μέσα στη σοσιαλιστική στρατηγική το εθνικιστικό στοιχείο. Στον πυρήνα αυτής της συγχώνευσης υπήρχε ο ελληνικός εμφύλιος, ένας μακρόσυρτος και αιματηρός αγώνας, πρώτα ενάντια στους Ιταλούς και Γερμανούς φασίστες και έπειτα κατά της Μοναρχίας, η οποία και εθεωρείτο ως μαριονέττα των αγγλο-αμερικανικών συμφερόντων. Τέτοιος εθνικιστικός και σοσιαλιστικός λόγος δεν είχε το παρόμοιό του, ούτε στην Ισπανία, ούτε στη Πορτογαλία. Στη δυτική Ευρώπη, το πιο κοντινό ισοδύναμο ήταν «ο σοσιαλισμός με γαλλικά χρώματα», όπως διακηρύχθηκε από το Γαλλικό Κομμουνιστικό Κόμμα.

Αλλά ο παραλληλισμός σταματά εδώ, διότι ο Παπανδρέου εκδήλωσε καθαρά την αποστροφή του προς το σοβιετικό μοντέλο, το οποίο απεκάλεσε «πατερναλιστικό σοσιαλισμό και καθόλου μια αυθεντική εναλλακτική λύση», ενώ ήταν απλοχέρος στην

εκτίμηση της πολιτιστικής επανάστασης του Μao, καθώς και στη θέληση που έδειξε για την αποκέντρωση της κοινωνίας⁵⁰.

Ο εθνικιστικός-σοσιαλιστικός λόγος καταχωρήθηκε στη «Διακήρυξη των Θεμελιωδών Αρχών και Στόχων» της 3ης του Σεπτέμβρη του 1974⁵¹. Σύμφωνα με τη Διακήρυξη, η ρίζα της συμφοράς που χτύπησε την Ελλάδα το 1967 ήταν «η εξάρτηση της χώρας». Η δικτατορία ήταν απλά «η συγκεκριμένη αποτρόπαια έκφραση αυτής της εξάρτησης της Ελλάδας από το ιμπεριαλιστικό κατεστημένο την Αμερική και το ΝΑΤΟ». Η ελληνική οικονομία λεηλατείτο από τις πολυεθνικές⁵². Το ΠΑΣΟΚ απευθύνθηκε στους αγρότες, εργάτες, χειροτέχνες, μικρο-επαγγελματίες, στους χαρτογιακάδες (white collar employees) και στη «τολμηρή και φωτισμένη νέα γενιά». Όλοι αυτοί θα μπορούσαν να στηρίξουν τη προσπάθεια απεξάρτησης από το ΝΑΤΟ και τον ξένο έλεγχο. Στόχοι ήταν η «εθνική αναγέννηση» και «μια σοσιαλιστική και δημοκρατική Ελλάδα»⁵³. Αυτό σήμαινε ανεξάρτητη εξωτερική πολιτική, απο-πυρηνικοποίηση της βαλκανικής και της Μεσογείου, εθνοποίηση του όλου χρηματιστηριακού συστήματος και των «βασικών μονάδων παραγωγής», καθώς και ένα κράτος πρόνοιας με επίκεντρο ένα Εθνικό Σύστημα Υγείας⁵⁴.

Το ΠΑΣΟΚ προσπάθησε να συνδυάσει δύο στοιχεία: ένα παραδοσιακό, σοσιαλδημοκρατικό πυρήνα (οικονομική ανάπτυξη, πλήρης απασχόληση, κράτος πρόνοιας) και μια αντίληψη μη-συμπόρευσης με το δυτικό καπιταλισμό. Αν και επεζήτησε ένα «τρίτο δρόμο» μεταξύ σοβιετικού κομμουνισμού και καπιταλισμού και αποποιήθηκε τη Σοσιαλιστική Διεθνή (καταγγέλοντας ότι ήταν εργαλείο στα χέρια της φιλο-αμερικανικής γερμανικής σοσιαλδημοκρατίας)⁵⁵, γίνεται σαφές, τόσο από τη Διακήρυξη του 1974, όσο και από τη μελέτη του Παπανδρέου *Πατερναλιστικός Καπιταλισμός*, ότι η ουδέτερη σοσιαλδημοκρατική Σουηδία ήταν το πλησιέστερο αρχέτυπο.

Οι σοσιαλδημοκρατικές εκφάνσεις του ΠΑΣΟΚ έχουν υποτιμηθεί από τη πλειοψηφία των σχολιαστών, οι οποίοι αρνούνται να το χαρακτηρίσουν ως σοσιαλιστικό και προτιμούν να το περιγράψουν ως «λαϊκίστικο» – μια κατηγορία, εξάλλου, περισσότερο ασαφής απ' αυτή του σοσιαλισμού⁵⁶. Οι περισσότεροι υποστηρικτές του λαϊκίστικου ΠΑΣΟΚ έχουν κατά νου έναν ιδεότυπο (ideal type) σοσιαλιστικού ή σοσιαλδημοκρατικού κόμματος. Το ΠΑΣΟΚ ωστόσο, δεν ταιριάζει σ' αυτό τον ιδεότυπο – όπως συμβαίνει με τα περισσότερα σοσιαλιστικά κόμματα. Αυτό που αποκαλείται λαϊκισμός του ΠΑΣΟΚ, είναι μια μορφή πολιτικής, που κάθε νεοϊδρυθέν ελληνικό σοσιαλιστικό κόμμα θάπρεπε ν' ακολουθήσει,

δεδομένης της ιστορίας και των εμπειριών της χώρας. Θέτοντας το ζήτημα όπως θάπρεπε να τεθεί, δηλαδή στο κατάλληλο συγκριτικό πλαίσιο, γίνεται σαφές, ότι οι συγκεκριμένοι στόχοι και προτάσεις του ΠΑΣΟΚ είναι συμβατές με τη σοσιαλδημοκρατία, η ρητορική του είναι τριτοκοσμική και μέσα στη λογική των λαϊκίστικων κινημάτων εθνικής απελευθέρωσης, με μία μαζική οργάνωση συγγενική αυτών του SPD (Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα) και του PCI (Ιταλικό Κομμουνιστικό Κόμμα). Η αχαλίνωτη χρησιμοποίηση του κρατικού μηχανισμού από το ΠΑΣΟΚ συνέβαινε με κάθε ελληνικό κυβερνητικό κόμμα, ένα φαινόμενο ίδιον της νοτιο-μεσογειακής πολιτικής των πελατειακών σχέσεων. Ακόμα και ο υπέρμετρα προσωπικός χαρακτήρας του κινήματος, με επίκεντρο τον Παπανδρέου, αντανάκλα την αύξουσα προσωποποίηση των κυρίαρχων πολιτικών μορφών (figures) στην εποχή της τηλεόρασης.

Στην Πορτογαλία η αρχικά αριστεριστική ρητορική του ΣΚ υπαγορευόταν από το γενικό ριζοσπαστισμό της κοινωνίας. Στην Ισπανία, αυτή η ρητορική αποτελούσε κομμάτι της ίδιας της παράδοσης του PSOE (του Ισπανικού Σοσιαλιστικού Κόμματος). Στην Ελλάδα, η ριζοσπαστική διάλεκτος (jargon) τής Διακήρυξης και της προεκλογικής εκστρατείας του 1974, αντιστοιχούσε σε τρεις διακριτές πιέσεις. Πρώτα υπήρχε η ανάγκη κάρπωσης της γενικής δυσάρεσκειας κατά του καθεστώτος μετά τη πτώση της χούντας, καθώς και της εκμαυλισμένης δημοκρατίας που υπήρχε πριν. Σ' ένα δεύτερο επίπεδο, το ΠΑΣΟΚ είχε ανάγκη να φτάσει σ' εκείνη τη ριζοσπαστική παράδοση της Εθνικής Αντίστασης και του Εμφυλίου, ώστε ν' αποσπάσει το μονοπώλιο από το φυσικό διάδοχο αυτής της παράδοσης, το ΚΚΕ. Τέλος, το ΠΑΣΟΚ ήταν επίσης εκφραστής του ριζοσπαστισμού και των επιθυμιών ποικίλων τάσεων και αριστεριστικών στελεχών, καθώς και των φοιτητικών οργανώσεων που το προσέγγιζαν⁵⁷.

Το 1975 ο Παπανδρέου είχε επιβληθεί στην αριστερή του πτέρυγα. Εντούτοις, το ΠΑΣΟΚ κατέβηκε στις εκλογές του 1977 επί τη βάση ενός προγράμματος παρόμοιου μ' αυτό του 1975, αν και δεν επέμενε πια στο ότι ήταν ένα μαρξιστικό κόμμα. Αντί αυτού, τόνιζε ότι ο σοσιαλισμός δεν ήταν στην ημερήσια διάταξη, αν και παρέμενε ένας απόμακρος στόχος⁵⁸. Τα αποτελέσματα του 1977 καθιέρωσαν το ΠΑΣΟΚ ως μείζονα αντιπολίτευση. Διπλασίασε τα ποσοστά του κερδίζοντας 93 έδρες. Έγινε ένα εθνικό πλέον κόμμα με ισχυρή παρουσία όχι μόνο στις παραδοσιακές αριστερές περιοχές (Αχαΐα και Κρήτη), αλλά σ' ολόκληρη τη χώρα⁵⁹. Η κατάρρευση της «Ένωσης Κέντρου» του Μαύρου,

άνοιξε το δρόμο για τη συστηματική απορρόφηση του Κέντρου από το ΠΑΣΟΚ, ενώ η καταφανής ανικανότητα του ΚΚΕ να προσεγγίσει ψηφοφόρους πέρα απ' το παραδοσιακό εκλογικό του σώμα, διαβεβαίωσαν το ΠΑΣΟΚ ότι ήταν απίθανο νάχει διαρροές προς τ' αριστερά.

Η απο-ριζοσπαστικοποίηση του ΠΑΣΟΚ ήταν παράλληλη μ' αυτή του PSOE, μόνο που το ΠΑΣΟΚ είχε γίνει ένα πραγματικά μαζικό κόμμα, με οργανώσεις και ακτιβιστές σε εκατοντάδες χωριά και πόλεις⁶⁰. Στις αρχές του '80 διεκδικούσε 200.000 μέλη. Αν αυτό αληθεύει, τότε πρόκειται πράγματι για επιτυχία σε μια χώρα με 10 εκατομμύρια κατοίκους – σ' αντίθεση με την Ισπανία όπου η λαϊκή συμμετοχή μελών στη πολιτική του PSOE ήταν περίπου η ίδια σε απόλυτα μεγέθη⁶¹. Η εκλογική επιτυχία ήταν το επιστέγασμα αυτού του κύματος της πολιτικής συμμετοχής.

Το Μάιο του 1980, ο Καραμανλής παραιτήθηκε από Πρωθυπουργός και έγινε Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Ο νέος Πρωθυπουργός, ο Γ. Ράλλης, δεν είχε το πολιτικό ανάστημα του προκατόχου του. Το κεντρώο κόμμα διαλυόταν και τα στελέχη του κινούταν μαζικά –κι ο ίδιος ο Μαύρος εξάλλου– προς τον Παπανδρέου. Νεαροί τεχνοκράτες άρχισαν να στελεχώνουν το ΠΑΣΟΚ, να ενισχύουν τα κεντρώα του χαρακτηριστικά, παρόμοια μ' ό,τι συνέβαινε στο PSOE της Ισπανίας⁶². Η οικονομική κατάσταση χειροτέρευε, με τον πληθωρισμό να τρέχει στο 25% και τους πραγματικούς μισθούς να πέφτουν 5,5% το 1979-81⁶³. Εντωμεταξύ, η προσωπολατρεία του Παπανδρέου προσλάμβανε Μασοϊκές διαστάσεις: από την *Εξόρμηση*, το εβδομαδιαίο έντυπο του κόμματος, παρουσιάστηκε ως «ο μεγάλος ηγέτης του ελληνικού λαού που σχεδίασε τη μεγάλη ανοδική πορεία των λαϊκών δυνάμεων»⁶⁴. Αυτή η προσωπολατρεία καλλιεργήθηκε και από τα νέα στελέχη: οι 73 από τους 93 βουλευτές του ΠΑΣΟΚ ήταν νεοεκλεγμένοι στη Βουλή⁶⁵.

Στις εκλογές του Οκτώβρη του 1981, το ΠΑΣΟΚ επιχειρηματολόγησε υπέρ του σοσιαλισμού και της υπέρβασης του καπιταλισμού –το ίδιο σύνθημα χρησιμοποίησε και το Γαλλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα– σε μια χώρα, όπου ποτέ δεν είχε σοσιαλιστικό κόμμα, πόσο μάλλον ένα κόμμα τέτοιο που θα μπορούσε να γίνει εξουσία⁶⁶. Το ΠΑΣΟΚ θριάμβευσε και έδωσε την πρώτη αριστερή κυβέρνηση στην ελληνική ιστορία. Με πάνω από 48% της λαϊκής ψήφου και 172 βουλευτές, είχε μια ακαταμάχητη πλειοψηφία. Το αξιοπρόσεκτο είναι, ότι και το ΚΚΕ βελτίωσε τα εκλογικά του ποσοστά και ξέχωρα από το ΚΚΕεσ. Το τελευταίο κέρδισε μόλις 1,35% και δεν έτυχε κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης. Η αρι-

στερά συνολικά, δηλαδή ΠΑΣΟΚ, ΚΚΕ και ΚΚΕεσ, άθροιζε το 60,36% των ψήφων, ένα ποσοστό που δεν έχει προηγούμενο στη μέχρι τώρα ιστορία της ευρωπαϊκής αριστεράς. Το εκλογικό μανιφέστο του ΠΑΣΟΚ του 1981 –*Η Διακήρυξη της Κυβερνητικής Πολιτικής, το Συμβόλαιο με το Λαό*– αν και παρέμενε κριτικό ως προς το ΝΑΤΟ, χαμήλωσε τη τριτοκοσμική ρητορική, χωρίς όμως και να την εγκαταλείψει. Τώρα υποσχόταν βαθμιαία αποχώρηση των Βάσεων κι όχι άμεση εκκένωση, όπως το 1974. Το Σεπτέμβριο του 1983 η συμφωνία με τους Αμερικανούς για τη παραμονή των Βάσεων ανανεώθηκε ως το 1988. Το 1987 ο Παπανδρέου κατέστησε σαφές ότι οι Βάσεις θα έμεναν στη χώρα και μετά την ημερομηνία λήξης της συμφωνίας. Το ΠΑΣΟΚ πλέον δεν απειλούσε για αποχώρηση από το ΝΑΤΟ, ενώ οι επιθέσεις κατά της Κοινότητας έπαψαν (το 1981 η Ελλάδα έγινε πλήρες μέλος της). Το υποσχόμενο δημοψήφισμα για το ΝΑΙ ή ΟΧΙ στην ΕΟΚ δεν έγινε ποτέ, εφόσον το Σύνταγμα απαιτούσε τη συγκατάθεση του Προέδρου της Δημοκρατίας και ο Καραμανλής ήταν αδύνατο να ενδώσει.

Το 1982 ο Παπανδρέου επαναδιαπραγματεύτηκε τους όρους της ένταξης (όπως ο Η. Wilson το 1975 για παρόμοιους λόγους) και αποδέχτηκε την Κοινότητα στο βαθμό που έκφραζε μια αντισταθμιστική δύναμη στις δύο υπερ-δυνάμεις. Το 1984 παραδέχτηκε δημόσια, ότι αποχώρηση από την ΕΟΚ θα έβλαπτε τη χώρα⁶⁷.

Ωστόσο, η Ελλάδα συνέχισε να είναι το «άτακτο παιδί» του ΝΑΤΟ. Θα προβάλει το veto της στη Κοινότητα σε ζητήματα εξωτερικής πολιτικής, θα καλωσορίσει τον Arafat το 1982, θα εκφράσει αλληλεγγύη στους Sandinistas (όπως η γαλλική κυβέρνηση), θα αντισταθεί στην εγκατάσταση πυραύλων Pershing και Cruise. Πολλές από αυτές τις συμβολικές πράξεις ήταν σε αρμονία με τις διακηρύξεις του ή και σε αντιστοιχία με τις ενέργειες άλλων ευρωπαίων σοσιαλιστών⁶⁸. Βέβαια, στα 1994, ο αντι-αμερικανισμός, μάλλον, έγινε μια πολιτιστική στάση (cultural attitude), παρά επίσημη πολιτική. Το ΠΑΣΟΚ δεν υποστηρίζει πια αντι-δυτικά καθεστώτα, όπως αυτό του Ιράκ ή της Λιβύης. Ωστόσο, αυτό που παρέμεινε σταθερό ήταν το εθνικιστικό του «χαρτί». Το χρησιμοποιεί, όταν και όπου χρειάζεται για λόγους εσωτερικής κατανώσεως, αλλά που στο εξωτερικό κανένας δεν κατανοεί αυτούς τους λόγους, όπως λ.χ. το λεγόμενο μακεδονικό ζήτημα στη σύγχρονη εκδοχή του (προϊόν της διάλυσης της Γιουγκοσλαβίας). Η Ελλάδα αρνήθηκε την αναγνώριση του νέου κρατιδίου, έως ότου εγκαταλείψει το όνομα «Μακεδονία», καθώς και το σύμβολο της

σημείας της Βεργίνας, πράξεις που κρύβουν αλυτρωτικούς σκοπούς πάνω στην ελληνική Μακεδονία.

Το κοινωνικό και οικονομικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ ήταν ρητά σοσιαλδημοκρατικό: ήταν υπέρ της ανάπτυξης και της αναδιανομής: «Ο βασικός μας στόχος είναι η αυτοδύναμη κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη, η ανάπτυξη όλων των παραγωγικών δυνάμεων σε συνδυασμό με μια πιο δίκαιη κατανομή του εισοδήματος και του πλούτου μεταξύ του πληθυσμού και των επαρχιών»⁶⁹. Οι πιο σημαντικές υποσχέσεις αφορούσαν τη μεταρρύθμιση του συστήματος υγείας, τον εκδημοκρατισμό των δημοσίων υπηρεσιών και τον περιορισμό της περιβαλλοντικής καταστροφής της περιοχής των Αθηνών⁷⁰.

Πριν τον Οκτώβριο του 1981 ο Παπανδρέου διακήρυξε την ανοιχτή ρήξη με τον καπιταλισμό⁷¹. Παρόμοιες διακηρύξεις είχαν γίνει από τον Soares πριν το 1976, τον Gonzalez πριν το 1979 και τον Mitterrand πριν το 1981. Κοινή τους πεποίθηση ήταν η κρίση του καπιταλισμού. Η υπόθεση ήταν σωστή. Το συμπέρασμα, το ότι δηλαδή αυτή η κρίση θα οδηγούσε στην υπέρβαση του καπιταλισμού, ήταν λάθος.

Η οικονομική κρίση ήταν πάρα πολύ σοβαρή. Εντούτοις, το ΠΑΣΟΚ μετά το 1981 και ενάντια στο ευρωπαϊκό ρεύμα, προσπάθησε μάλλον να συγκρατήσει την ανεργία, παρά τον πληθωρισμό. Οι μισθοί αυξήθηκαν, όπως και ο δημόσιος δανεισμός (από 12,5% του ΑΕΠ το 1983 σε 17,5% το 1985). Η δημόσια απασχόληση, έπειτα, χρησιμοποιήθηκε ως μέσο για τη συγκράτηση της ανεργίας⁷². Αυτό είχε ως αποτέλεσμα η Ελλάδα να είναι η μόνη ευρωπαϊκή χώρα όπου ο πληθωρισμός στη δεκαετία του '80 (η βασική αιτία του οποίου ήταν η υποτίμηση της δραχμής)⁷³, ήταν μεγαλύτερος απ' αυτόν της δεκαετίας '70, ενώ η ανεργία ήταν πολύ χαμηλότερη από το μέσο όρο των χωρών του ΟΟΣΑ τη δεκαετία του '80.

Στον τομέα των αστικών και πολιτικών ελευθεριών, το ΠΑΣΟΚ ακολούθησε την πολιτική του προκατόχου του, όπου πιο αποφασιστικά θα νομιμοποιήσει το πολιτικό γάμο, θα καταργήσει το θεσμό της προίκας, θα καθιερώσει ίδια δικαιώματα για τα εξώγαμα παιδιά, θα εισαγάγει το θεσμό του συναινετικού διαζυγίου και θα διακηρύξει την ισότητα των δύο φύλων⁷⁴. Με την ώθηση που είχε δώσει η Margaret Παπανδρέου (η πρώτη γυναίκα του Ανδρέα) και η Ένωση Ελλήνων Γυναικών, η κυβέρνηση δημιούργησε το Συμβούλιο Ισότητας των δύο Φύλων σε κάθε Νομαρχιακή περιφέρεια της χώρας⁷⁵. Το Εθνικό Σύστημα Υγείας (ΕΣΥ) καθιερώθηκε το 1983. Για το ΠΑΣΟΚ η δωρεάν περίθαλψη ήταν κοινωνικό δικαίωμα και, άρα, δεν θάπρεπε να υπόκειται στους κερδοσκοπι-

κούς μηχανισμούς της αγοράς⁷⁶.

Εν πάση περιπτώσει, όλες οι ενδείξεις που έχουμε μας οδηγούν στο συμπέρασμα, ότι η αριστερή τροχιά της πολιτικής του ΠΑΣΟΚ την περίοδο 1981-85 ήταν συνεχής. Μεταξύ 1985-87 το προταθέν σταθεροποιητικό πρόγραμμα του υπουργού οικονομικών Κώστα Σημίτη ήταν μάλλον ανεπιτυχές – προέβλεπε, μεταξύ άλλων, περιορισμό του δικαιώματος στην απεργία, αντι-πληθωριστικά μέτρα και υποτίμηση. Ο ίδιος ο Παπανδρέου, με την πονηριά που τον χαρακτηρίζει ειδικά σε τέτοιες περιπτώσεις, αποστασιοποιήθηκε από κάθε ευθύνη. Μετά απ' αυτό, τα γνωστά σκάνδαλα και η διαφθορά, οδήγησαν το ΠΑΣΟΚ στην ήττα του 1989.

Ο Παπανδρέου αγνόησε όλες τις ανησυχητικές ενδείξεις που παρουσίαζε η οικονομία και συνέχισε την υπερφόρτωση του δημόσιου τομέα, την αυστηρή ρύθμιση της αγοράς από το κράτος, ένα μεγάλο τομέα παρα-οικονομίας και μια ανεύθυνη συνδικαλιστική νοοτροπία⁷⁷. Η ήττα ήρθε τον Ιούνιο του 1989 και η κυβέρνηση του Τζ. Τζαννετάκη άφησε το ΠΑΣΟΚ εκτός, φέρνοντας στην εξουσία την κομμουνιστική αριστερά, το Συνασπισμό⁷⁸, και τη ΝΔ. Έτσι, συμβολικά, τελείωσε ο ελληνικός εμφύλιος πόλεμος. Το πρόγραμμα αυτής της συμμαχικής κυβέρνησης, γνωστό ως *Κάθαρη*⁷⁹, ήταν να εξασφαλίσει τη δίκη του Α. Παπανδρέου, ο οποίος κατηγορούνταν για σειρά από σκάνδαλα, με μεγαλύτερο εκείνο με το διευθυντή της Τράπεζας Κρήτης, τον Γ. Κοσκωτά. Ο Παπανδρέου απαλάχθηκε των κατηγοριών. Οι εκλογές του 1990 ήταν μια απογοήτευση για το Συνασπισμό της Αριστεράς. Οι εκλογείς του ήταν σαφώς ανέτοιμοι να δεχτούν μια συγκυβέρνηση με τη δεξιά. Έτσι, η ελληνική εκδοχή του «Ιστορικού Συμβιβασμού» μεταξύ κομμουνιστών και ΝΔ παραχώρησε τη θέση του σ' ένα άλλον, επίσης προσωρινό, «Ιστορικό Συμβιβασμό» (Νοέμβριος 1989-Φεβρουάριος 1990) με τη συμμετοχή τριών κομμάτων. Πρωθυπουργός κοινής αποδοχής ήταν ο Ξ. Ζολώτας, ο 85χρονος πρώην Πρόεδρος της Τράπεζας Ελλάδος. Η κυβέρνηση αυτή απολάμβανε τη μεγαλύτερη κοινοβουλευτική συναίνεση που έδωσε ποτέ ευρωπαϊκή Βουλή στη μετα-πολεμική ιστορία: 298 ψήφους υπέρ, σε σύνολο 300⁸⁰.

Το αδιέξοδο έλαβε τέλος με τη νίκη της ΝΔ στις εκλογές του 1990. Το ΚΚΕ έχασε την ευκαιρία να βάλει τη σφραγίδα του στην ελληνική πολιτική. Το 1989 ο Παπανδρέου πρότεινε, στο Συνασπισμό την ψήφιση της απλής αναλογικής, αλλά η Αριστερά και το ΚΚΕ αποποιήθηκαν τη πρόταση⁸¹. Οι κομμουνιστές προτίμησαν το μονοπάτι της πολιτικής εντιμότητας (την κυβέρνηση της *κάθαρσης*). Έτσι, έχασαν και τη μάχη και τον πόλεμο. Το ΠΑΣΟΚ

και ο Παπανδρέου πέτυχαν πάλι μια συντριπτική νίκη το 1993, ενώ το ΚΚΕ ήταν όσο ποτέ άλλοτε στο περιθώριο. Το ΚΚΕ, παρόλο το σκληρό του φιλοσοβιετισμό, συμπεριφέρθηκε ως ένα κόμμα φιλελεύθερων ηθικών αξιών, που έθετε τις αρχές («η τίμια κυβέρνηση») πάνω από την πολιτική εξουσία. Με το να κάνει όμως αυτό, έδειξε για άλλη μια φορά την ανικανότητά του να παρέμβει στην κεντρική πολιτική σκηνή.

Αλλά, δεν ήταν μόνο οι Έλληνες κομμουνιστές που ανακάλυψαν ότι δεν είχαν μέλλον. Η πτώση του τείχους του Βερολίνου στα 1989 και η κατάρρευση της ΕΣΣΔ, απλά επιβεβαίωναν το γεγονός, ότι για τον κομμουνισμό εν γένει η ιστορία είχε φτάσει στο τέλος.

Μετάφραση: Βασίλης Φούσκας

Σημειώσεις

1. Γ. Δερτιλής, «Terre, Paysans et Pouvoir Politique (Grece, XVII-XX siecle)», *Annales*, Vol. 48, N. 1, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1935, σ. 85.
2. Ν. Μουζέλης, «Capitalism and Dictatorship in Post-war Greece», *New Left Review*, 96, Μάρτιος-Απρίλιος 1976, σ. 81. Μία ενδελεχής ανάλυση της ελληνικής αγροτικής πολιτικής μέχρι το 1881, βρίσκεται στο William W. McGrew, *Land and Revolution in Modern Greece, 1800-1881: The Transition in the Tenure and Exploitation of Land From Ottoman Rule to Independence*, Kent State UP, Kent Ohio, 1985, ιδιαίτερα το 2ο Μέρος.
3. Βλ. J. D. Bell, *Peasants in Power: Alexander Stamboliski and the Bulgarian Agrarian National Union, 1899-1923*, PUP, Princeton, N.J. 1977.
4. Ν. Μουζέλης, «On the Greek Elections», *New Left Review*, N. 108, Μάρτιος-Απρίλιος 1978, σ. 73.
5. Για τους αγροτικούς καθορισμούς του ισπανικού εμφύλιου, βλ. P. Preston, *The Coming of the Spanish Civil War*, Methuen, London, 1983.
6. Σχετικά με τις ιστορικές ρίζες της σύγχρονης προσωποκρατικής/πελατειακής πολιτικής στην Ελλάδα, βλ. Γ. Μαυρογορδάτος, *Stilborn Republic: Social Conditions and Party Strategies in Greece 1922-1936*, University of California Press, Berkeley Cal., 1983 [η λέξη «ρουσφέτι» ελληνικά στο κείμενο (σημ. του μτφρ.)].
7. Ν. Διαμαντούρος, «Greek Political Culture in Transition: Historical Origins, Evolution, Current Trends», στο R. Clogg (ed.), *Greece in the 1980s*, Macmillan, London and Basingstoke 1983, στο εξής: *Clogg (ed.) 1983*, σ. 44-45.
8. Βλ., D. Close, «Conservatism, Authoritarianism and Fascism in Greece, 1945-45», στο Martin Blinkhorn (ed.), *Fascists and Conservatives*, Unwin Hyman, London, 1990, σ. 205.

9. A. F. Freris, *The Greek Economy in the Twentieth Century*, Croom Helm, London and Sidney 1986, σ. 151.
10. Ν. Μουζέλης, *Modern Greece. Facets of Underdevelopment*, Holmes and Meier Publs., New York 1978, σ. 27, 118-9.
11. Ν. Μουζέλης, στο ίδιο, σ. 25 και Freris, όπ.παρ., σ. 168-76.
12. Ν. Μουζέλης, στο ίδιο, σ. 37.
13. Freris, όπ.παρ., σ. 156.
14. Ν. Μουζέλης, *Modern Greece*, όπ.παρ., σ. 28-9.
15. Freris, όπ.παρ., σ. 144-49.
16. Freris, όπ.παρ., σ. 187.
17. R. Clogg, *Parties and Elections in Greece. The Search for Legitimacy*, C. Hurst and Co., London 1987, σ. 29.
18. Δες, J. O. Iatrides, «Beneath the Sound and the Fury: US Relations with the PASOK Government», στο R. Clogg (ed.), *Greece, 1981-1989. The Populist Decade*, St. Martin's Press 1993, σελ. 166, στο εξής: Clogg (ed.) 1993.
19. Α. Παπανδρέου, *A Strategy for Greek Economic Development*, Center of Economic Research, Contos Press, Athens, 1962, σ. 96.
20. R. McDonald, «The Colonels» Dictatorship 1967-1974», στο, M. Sarafis-M. Eve (ed.), *Background to Contemporary Greece*, τ. 2, Merlin Press, London 1990, σ. 258.
21. J. V. Kofas, *Authoritarianism in Greece: the Metaxas Regime*, Columbia UP, New York 1983.
22. Ν. Μουζέλης, *Modern Greece*, όπ.παρ., σ. 128.
23. C. P. Danopoulos, «Military Professionalism and Regime Legitimacy in Greece, 1967-1974», στο *Political Science Quarterly*, τ. 98, No 3, Φθiv. 1983, σελ. 491, και McDonald, όπ.παρ., σ. 270.
24. K. Ware, «The Church: A Time of Transition», στο Clogg (ed.) 1983, σ. 208.
25. S. V. Papakosma, «The Historical Context», στο Clogg, στο ίδιο, σ. 37.
26. Danopoulos, όπ.παρ., σ. 493.
27. Freris, όπ.παρ., σ. 162.
28. Danopoulos, όπ.παρ., σ. 497.
29. G. S. Alogoskoufis, «On the Determinants of Consumer Price Inflation in Greece», *Greek Economic Review*, τ. 8, No 2, Δεκέμβριος 1986, σ. 251.
30. Ελλην. στο κείμεν. (σημ. του μπφρ.).
31. W. S. Shepard, «The Cyprus Issue: Waiting for Sadat», στο, Ν. Σταύρου (ed.), *Greece under Socialism: A NATO Ally Adrift*, Orpheus Publishing Inc., New Rochelle NY 1988, σ. 381.
32. Γ. Παπαδόπουλος, «Parties, the State and Society in Greece: Continuity within Change», στο *West European Politics*, Vol 12, No 2, April 1989.
33. Clogg, όπ.παρ., σ. 59.
34. Ελλην. στο κείμεν. (σημ. του μπφρ.).
35. Η ακριβής φράση του συγγραφέα σ' αυτό το σημείο είναι: another case of political clothes-stealing (σημ. του μπφρ.).
36. G. Pridham-S. Verney, «The Coalitions of 1989-90 in Greece: Inter-Party Relations and Democratic Consolidation», στο *West European Politics*, Vol 14, No 4, October 1991, σ. 47.

37. Ελλην. στο κείμεν. (σημ. του μτφρ.).
38. Ελλην. στο κείμεν. (σημ. του μτφρ.).
39. Clogg, όπ.παρ., σ. 78.
40. Ελλην. στο κείμεν. (σημ. του μτφρ.).
41. Α. Γ. Παπανδρέου, *Paternalistic Capitalism*, Minneapolis University Press, Minneapolis, 1972, σ. 160.
42. Στο ίδιο, σ. 161.
43. Μ. Σπουρδαλάκης, *The Rise of Greek Socialist Party*, Routledge, London-N. York 1988, σ. 5.
44. C. M. Woodhouse, *Karamanlis: The Restorer of Greek Democracy*, Clarendon Press, Oxford 1982, σ. 216-18, 236-7.
45. Π. Δημητράς, «La Grece en quete d' une politique independante», στο *Revue Francaise de Science Politique*, Vol 33, No 1, Φεβρουάριος 1983, σ. 110-12.
46. Στο ίδιο, σ. 115.
47. Η θέση αυτή αναπτύχθηκε από τον Γ. Μαυρογορδάτο, *The Rise of the Greek Sun: The Greek Elections of 1981*, Kings College, Centre for Contemporary Greek Studies, Occasional paper No 1, 1983, επ. και Σπουρδαλάκης, όπ.παρ., σ. 23.
48. Shepard, όπ.παρ., σ. 382.
49. Ν. Μουζέλης, «On the Demise of Oligarchic Parliamentarism in the Semi-Periphery: A Balkan-Latin American Comparison», στο *Sociology*, Vol 17, No 1, Φεβρουάριος 1983, σ. 28-43.
50. Παπανδρέου, όπ.παρ., σ. 168-69.
51. Το κείμενο μπορεί να βρεθεί σε Clogg, όπ.παρ., σ. 217-22 και σε Σπουρδαλάκη, όπ.παρ., σ. 288-95. Οι αναφορές μας από το κείμενο του Clogg.
52. Στο ίδιο, σ. 217-18.
53. Στο ίδιο, σ. 220.
54. Στο ίδιο, σ. 222-1.
55. Α. Ελεφάντης, «PASOK and the Elections of 1977: the Rise of the Populist Movement», στο Η. R. Penniman (ed.), *Greece at the Polls. The National Elections of 1974 and 1977*, American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington and London, 1981, σ. 113.
56. Μεταξύ άλλων, Σπουρδαλάκης, όπ.παρ., επ. και Β. Φούσκακας, *Κράτος, Λαϊκισμός και Πολιτικές Στρατηγικές: Η Ελληνική Περίπτωση από τη Μεταπολίτευση μέχρι Σήμερα*, αδημ. διδακτ. διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Αθήνα, 1993. Ο Φούσκακας επισημαίνει τις «θετικές» πλευρές του ΠΑΣΟΚικού λαϊκισμού, ιδιαίτερα τις προνοιακές πολιτικές του και το θεσμικό έργο της περιόδου 1981-85. Ο Ελεφάντης (όπ.παρ., σ. 119), θα πρέπει να διαβαστεί ως μια υπερβολικά αντι-ΠΑΣΟΚ *parti-pris* από ένα ακτιβιστή του ΚΚΕεσ.
57. Ο Σπουρδαλάκης, στο 3ο Κεφάλαιο της προαναφερόμενης μελέτης του, δίνει από πρώτο χέρι μια εκτίμηση για τους εσωτερικούς συσχετισμούς και αντιθέσεις, αν και μερικές φορές υπερτονίζει τη σπουδαιότητά τους.
58. Clogg, όπ.παρ., σ. 84.

59. Σπουρδαλάκης, όπ.παρ., σ. 166 και Clogg, όπ.παρ., σ. 92.
60. Ν. Μουζέλης, «Continuities and Discontinuities in Greek Politics: From E. Venizelos to A. Papandreou», στο Κ. Featherstone-D. Katsoudas (ed.), *Political Change in Greece. Before and After the Colonels*, Croom Helm, London, 1987, σ. 275-6.
61. R. Gillespie, «Regime Consolidation in Spain: Party, State, and Society», στο Pridham (ed.), *Securing Democracy*, όπ.παρ., σ. 140.
62. Σπουρδαλάκης, όπ.παρ., σ. 187.
63. Στο ίδιο, σ. 212.
64. Στο ίδιο, όπ.παρ., σ. 195.
65. Ν. Μουζέλης, «On Greek Elections», όπ.παρ., σ. 66.
66. G. Hadjiyannis, «Democratization and the Greek State», στο R. H. Chilcote et. al., *Transitions from Dictatorship to Democracy. Comparative Studies of Spain, Portugal and Greece*, Crane Russak, N. York 1990, σ. 143.
67. Clogg, όπ.παρ., σ. 97, 133, 141.
68. Θ. Α. Κουλουμπής, «PASOK's Foreign Policies Continuity of Change?» στο Clogg (ed.) 1993, σ. 120-1 και J. O. Iatrides, (Beneath the Sound and the Fury: US Relations with the PASOK Government», στην ίδια συλλογή, σ. 155.
69. Αναφέρεται από Σπουρδαλάκη, όπ.παρ., σ. 202.
70. Στο ίδιο, όπ.παρ., σ. 203.
71. Δες ειδ. τα αποσπάσματα που αναφέρονται από το M. Nimetz στην Εισαγωγή του στο Stavrou, όπ.παρ., σ. 1-3.
72. J. Petras, «The Contradictions of Greek Socialism», στο *New Left Review*, 163, Μάιος-Ιούνιος 1987, σ. 13.
73. Αλογοσκούφης, όπ.παρ., σ. 256.
74. Efthalia Kalogeropoulou, «Election Promises and Government Performance in Greece: PASOK's Fulfilment of its 1981 Election Pledges», *European Journal of Political Research*, Vol 17, No 3, 1989, σ. 291.
75. Συγκεκριμένη περιγραφή από Eleni Stamiris, «The Women's Movement in Greece», *New Left Review*, No 158, Ιούλιος-Αύγουστος 1986, σ. 109-110.
76. Γ. Τσαλίκης, «Evaluation of the Social Health Policy in Greece», στο *International Journal of Health Services*, Vol 18, No 4, 1988, σ. 554.
77. Για μια ανάλυση αυτής της underdog κουλτούρας, Ν. Διαμαντούρος, «Politics and Culture in Greece, 1974-91», στο Clogg (ed.) 1993, σ. 1-25.
78. Ελλην. στο κείμεν. (σημ. του μτφρ.).
79. Ελλην. στο κείμεν. (σημ. του μτφρ.).
80. Γι' αυτή τη συγκυρία των πολυσύνθετων γεγονότων, βλ. στα Αγγλικά το άρθρο των G. Pridham-S. Verney, «The Coalitions of 1989-90 in Greece: Inter-Party Relations and Democratic Consolidation», στο *West European Politics*, Vol 14, No 4, Οκτώβρ. 1991 και στα ελληνικά Β. Φούσκας, όπ.παρ., σ. 244 κ. επ.
81. Δες στο ίδιο.